

İnsan Rasyonel Bir Varlık mıdır?

Zeynep B. UĞUR¹ & Afife ARTIK²

Öz

Sosyal bilimlerin birçok dalı için önemli bir varsayım olan ‘rasyonel insanın’ en azından tutarlı olması ve mantık ilkelerine aykırı hareket etmemesi basitçe aklını kullanarak hareket etmesi beklenmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalar, insanların çoğunlukla rasyonel davranmadığını göstermektedir. İnsan davranışlarının rasyonellikle örtüşmeyen sapsmalarına örnek olarak; (1) ‘çerçeve etkisi’, (2) ‘tuzak etkisi’, (3) ‘kesinlik etkisi’ ve (4) ‘zarardan kaçınma’ verilebilir. Bu gelişmeler ışığında aklın insan mahiyetinde nereye oturması gerektiğine cevap aramak için insanı hem maddi hem manevi yönüyle bütüncül olarak değerlendirdiğinden dolayı, dini kaynaklara yönelinmiştir. Bu çalışmada, aklın mahiyetini, çalışma düsturlarını, çıktılarını ve akli devre dışı bırakan durumları Risale-i Nur’dan incelenmektedir. Risale-i Nur’a göre insanın en kıymetli cihazı olan aklın görevi zahiri hasselerden giren verileri birleştirmek veya ayırtmak yani ölçüp, biçip tartmaktır. Bu ölçümleri yaparken geçmiş ve gelecek ile de alakadardır oradan bilgi toplar. Risale-i Nur’da ele alınan bir diğer önemli husus aklın bazı durumlarda maddi ve manevi sarhoş edicilerin veya hislerin baskın gelmesiyle devre dışı kalmasıdır. Kısacası, Risale-i Nur’a göre insan her zaman rasyonel değildir. Bunun da en aşikâr göstergesi, kişinin Allah’a ve ahirete iman ettiği halde aklının rağmına olarak büyük günahlara düşebilmesidir.

Is the Human Being A Rational Creature?

Abstract

‘Human Rationality’, a very important assumption in many social sciences, requires at the least, consistent behavior which is in line with logical reasoning or behaviour simply defined as “acting while using intellect”. Scientific studies also show that humans do not behave in a rational way.

Some examples of human behavior which do not overlap with rationality are the following:

(1) Framing Effect: This is a case where the same two options can be worded differently leading to changes in their relative attractiveness;

(2) Decoy Effect: which means that people’s preference for one option over another changes as a result of adding a third bad option;

(3) Certainty Effect: which implies people are willing to forgo some amount for certainty;

(4) Loss Aversion: which implies that the displeasure associated with loss is much larger than pleasure associated with the same amount of gain.

1 Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İktisat Bölümü C407, Hükümet Meydanı No:3 Ulus/
Ankara Email: Zeynep.ugur@asbu.edu.tr

2 Risale Akademi, İlkbahar Mahallesi Turan Güneş Bulvarı 593. Sokak No: 4/3 Yıldız-Çankaya /
ANKARA

In the light of these findings, to find an answer to where to place intellect in human nature, we turn to religious sources as they take into account the physical and spiritual aspects of human nature in a comprehensive way. Therefore, in this study, we will examine the nature of the intellect, its working principles, its output and how the Risale-i Nur elaborates on the circumstances which cause the intellect to be disabled or impeded. According to the Risale-i Nur, intellect is the most invaluable device which the human being possesses. Its job is to combine or separate information coming from external senses; ie. to measure, estimate and evaluate. While doing these measurements, it also considers the past and future and collects information from there as well. A point which is emphasized in the Risale-i Nur is that intellect may be disabled in circumstances in which material and immaterial intoxicants or feelings predominate. In a nutshell, the human being is not always rational according to the Risale-i Nur. The most evident indicator of this is that, although a person believes in Allah and the Hereafter, (s)he may still commit deadly sins.

Giriş

İnsan davranışını inceleyen felsefeden, sosyolojiye, psikolojiden, iktisada birçok sosyal bilim için insana yaklaşımlarda farklılıklar da olsa hepsinde “rasyonel insan” kavramına önemli bir yer verildiğini görüyoruz. Belki iktisadın üzerine kurulduğu en temel varsayım insanın rasyonel olduğu varsayımdır. Hatta rasyonellik insanı hayvanlardan ayıran temel bir özellik olarak düşünülür ve insan nev’inin en başarılı yanı olarak yüceltilir.

Üzerinde genel olarak mutabakat olan rasyonel davranış kişinin davranışları arasında tutarlılık olmasını ve mantık ilkelerine aykırı olmamasını gerektirir. Rasyonel davranış aslında basitçe akli kullanarak hareket etmektir.

Bu çalışma, ilk olarak rasyonel insanın özellikle iktisat alanında insanın karar verme süreçlerini incelemekte en çok kabul gören Rasyonel Seçim Teorisi (RST) kapsamında nasıl tanımlandığını incelemektedir. İkinci olarak, insanın mutlak rasyonelliği yaklaşımına müspet eleştiriler getiren davranışsal iktisat alanındaki bazı bulgular ele almaktadır.

Uzun zamandır var olan varoluşçu felsefenin ve kültüralizmin rasyonalizme eleştirileri, belki de daha çok teorik olduğundan bir şekilde marjinalleştirilmiş aklın özellikle bilim dünyasındaki koltuğunu sarsamamıştır.³ Fakat son 30 yıldır, RST’yi birçok açıdan sarsan oldukça güçlü ampirik bulgular ortaya konmuştur. Bu bulgular, insanların gerçek hayattaki davranışlarının RST’nin tahmin ettiği davranışlardan sistematik olarak saptığını çok net bir şekilde tespit etmiştir. Bu sapmalara veya seçim anormalliklerine ‘çerçeve etkisi’, ‘tuzak etkisi’ ‘kesinlik etkisi’ ve ‘zarardan kaçınma’ örnek verilebilir. Çerçeve etkisine göre, aynı bilgileri farklı sunuluşlarla veren iki değer yargısı içeren cümleye insanların yaklaşımları

3 Mark I. Lichbach, *Is Rational Choice Theory All of Social Science*, 2003, Ann Arbor, University of Michigan Press, s.52

farklılaşmaktadır. Tuzak etkisi, iki alternatif arasındaki tercihin görece daha kötü bir üçüncü alternatifin eklenmesiyle farklılaşabildiğini göstermektedir. Kesinlik etkisi, insanların kesinliğe ekstra bir değer attiğini göstermektedir. Zarardan kaçınma davranışı ise bir miktar para kaybetmenin oluşturduğu negatif etkinin, aynı tutarda para kazanmanın oluşturduğu pozitif etkiden daha büyük olduğunu göstermektedir. Özetle, bilimsel çalışmalar, insanların çoğunlukla rasyonel davranmadığını göstermektedir.

Bu bulgular ampirik olması hasebiyle akli özellikle bilim dünyasında oturtulduğu tahtından yavaş yavaş indirmektedir. Bu durumda şu soru ortaya çıkmaktadır: Aklın insan mahiyetindeki hakiki yeri nedir? Bu soruya hem maddi hem manevi yönüyle insanı bütüncül olarak değerlendirdiğinden dolayı, dini kaynaklardan cevap aramaya çalışacağız. Buna ek olarak, rasyonelist insan varsayımı da, bunu çürüten bulgular da Batı’da ortaya çıkmış ve orada test edilmiştir. Akla İslam dünyasının nasıl yaklaştığı da muhakkak incelenmelidir. Bunlardan dolayı bu çalışmada, üçüncü olarak da rasyonel davranışta esas tutulan aklın mahiyeti, çalışma düsturları, girdileri ve çıktıları, akli devre dışı bırakan durumlar Risale-i Nur’dan⁴ incelenmektedir.

Risale-i Nur’a göre, akıl insanın en kıymetli cihazıdır. Bu cihazın görevi zahiri hasselerden giren verileri birleştirmek veya ayırtmak yani ölçüp, biçip tartmaktır. Bu ölçümleri yaparken geçmiş ve gelecek ile de alakadadır, oralardan bilgi toplar. Ölçüm görevini yapmak için girdi olarak veriye ihtiyaç duyar. Çıktı olarak da gerek deneyim gerek diğer şekilde öğrendikleriyle ham olarak giren veriyi işleyip karar verme merkezi olan iradeye bilgi sunar. Aklın iptal olduğu her durum insanın rasyonel davranmasının önünde bir engel olduğundan dolayı, Risale-i Nur’a göre insan sürekli rasyonel davranamayabilir. Çünkü Risale-i Nur’da ele alınan önemli bir husus aklın bazı durumlarda maddi ve manevi sarhoş edicilerin veya hislerin baskın gelmesiyle devre dışı kalmasıdır. Sadece süfli zevkler değil, Allah’a ulaşmak yolundaki ulvi zevklerde akli iptal edebilir. İnsanın her zaman rasyonel olmadığının en bariz delili, kişinin Allah’a ve ahirete iman ettiği halde dünyayı ahirete tercih edebilmesi ve aklının rağmına olarak büyük günahlara düşebilmesidir. Risale-i Nur’un insan aklına yaklaşımını Maturidi ve Eşari mezheplerinde de görmek mümkündür. Bu mezhepler akli hata yapabilir olarak görmüş ve aklın görevini vahiy olmadan yol bulmak değil, vahyin getirdiğini tasdik etmek şeklinde ifade etmişlerdir⁵.

4 Bu çalışmada Risale-i Nur’a referans verirken kaynak olarak internet üzerinden erişimi kolaylaştırmak için İstanbul’da neşriyat yapan Söz Basım Yayın’ın 2012 yılında matbu basılmış haline tekabül eden <http://erisale.com/> websitesi kullanılmıştır.

5 ShermanA. Jackson, *Islam and the problem of Black suffering*, 2009, Oxford& New York: Oxford University Press, s.75-117

Rasyonel davranmak ne demek?

Bu bölümde bilim dünyasında genel kabul gören rasyonellik tanımlarından bahsedilecektir.²⁰ Yüzyıl düşünce dünyası için önemli bir kişi olan Weber 4 ayrı rasyonellik kategorisinden bahseder. Bunlar pratik, teorik, formel/biçimsel (formal) ve özsel (substantive) rasyonelliktir⁶. Weber kişinin gündelik hayatını sürdürmek için almak zorunda olduğu kararları alırken kullandığı rasyoneliteyi pratik rasyonelite diye adlandırır.⁷ Kişinin pragmatik amaçlara ulaştıracak araçları dikkatlice tartacağından ve araçlardan en iyisini titizlikle hesaplayıp seçeceğinden bahseder.⁸ Teorik rasyonelite de kişinin soyut kavramlar üzerinden mantık, tümden gelim ve tüme varım kullanarak düşünce üretmesi olarak tanımlanmaktadır. Formel rasyonelite özellikle hakimlerin kararlarını kişiden bağımsız olarak prosedürler ve hukuk kurallarına bakarak vermesinde ve bürokratların sorunların çözümünde ellerindeki yönetmeliklere en uygun olan yöntemi seçmeleri olarak düşünülebilir.⁹ Özsel rasyonelikte kişi kendine has bir sebeple bir etik veya dini gayeyi amaç ediniyor olabilir. Yani, ahiretteki refah amaçlanarak verilen kararlar Weber'in sınıflandırmasına göre özsel rasyonellik kategorisine girmektedir. Ahiretin akli kullanılarak bulunamayacağı varsayımından hareketle ölüm ötesi fayda ve refah bu kategoriye konulmuştur. Hatta Weber'e göre kişinin cennet veya başka nimetler karşılığında ibadet ve bazı fedakârlıklar yapması, bir iş adamının daha çok kar getirecek için en iyi yöntemi tercih etmesinden farklı değildir.¹⁰

İktisat alanında Nobel ödülü alan Becker'e göre rasyonel davranış 'ileriye öngörebilen, maksimizasyon yapan tutarlı davranıştır veya daha basit bir ifadeyle akıllıca davranmaktır.'¹¹ İktisatta en yaygın kullanılan rasyonellik Weber'in sınıflandırmasına göre pratik veya formel rasyonellik kategorisine girmektedir. Bu 'araçsal rasyonellik' olarak da ifade edilmektedir. Ayrıca, bu rasyonelliği temel alan 'Rasyonel Seçim Teorisi' (RST) iktisat literatüründe en yaygın kullanılan temel teori haline gelmiştir. RST'ye göre rasyonellik, bir amaca ulaşmak için en verimli aracı veya yöntemi kullanmak olarak ifade edilebilir. Yani bir kişinin RST'ye göre rasyonel olması için bir amacı olmalı, o amaca en kısa yoldan nasıl ulaşabilirim diye düşünebilmeli, o amaca ulaşmanın değişik yollarıyla ilgili bilgisi olmalı, kişi o bilgilere ulaşabilir olmalı ve kararları arasında iç ve dış tutarlılık

6 Stephan Kalberg, Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History, 1980, *The American Journal of Sociology*, s.1145-1179.

7 Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (İngilizceye çeviren: T. Parsons)1958, New York, Scribner's, s.77

8 Max Weber, *From Max Weber: Essays in Sociology*, (İngilizceye çeviren: H.H. Gerth ve C.W. Mills) 1958, New York, Oxford University Press, s.293

9 Stephan Kalberg, Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History, 1980, *The American Journal of Sociology*, s.1145-1179.

10 Max Weber, *Economy and Society*, (İngilizceye çeviren: G. Roth, & C. Wittich,) 1978, Berkeley, University of California Press, s.424

11 Gary Becker, *Accounting for Tastes*, 1996, Cambridge, Harvard University Press.

olmalıdır. Örnek olarak, maddi refah içinde yaşamak isteyen bir genci düşünelim. Eğer maddi refaha ulaşmanın en kestirme yolu üniversite eğitimi ise, bu gencin üniversiteye gitmek için çabalaması rasyoneldir. Bu örnekte, maddi refah içinde yaşamının amaç olduğu bir varsayımdır. Kişinin bu dünyada ve öteki dünyada maddi ve manevi refah içinde yaşamayı amaç edinmesinde iktisat bağlamında veya araçsal rasyonellikle çelişen hiçbir şey yoktur. Bu iktisadın normatif konulara değinmekten genelde kaçınmasıyla alakalıdır.

İkincisi, ‘o amaca ulaşmanın en kestirme yolu üniversite eğitimi ise’ cümlesi bu bilgiye nasıl ulaşacağımız sorusunu içinde barındırıyor. Eğitim bireylerin maddi refahını artırır önermesi pozitif bir önermedir yani test edilebilir. Eğitimin maddi refaha etkisini inceleyen ve bazen de birbiriyle çelişen cevaplar veren büyük bir literatür mevcuttur. Bu literatür incelendiğinde eğitimin maddi refaha katkısının birçok değişkene bağlı olduğu görülecektir. Eğitim ve maddi refah arasında ilişki (korelasyon) tespit eden çalışmalardan ziyade eğitimin maddi refahın artmasına neden olup olmadığını inceleyen çalışmalar daha çok önem arz etmektedir. Nedenliliği tespit eden çalışmalar geriye dönük olarak ve belirli bir coğrafyayı esas alarak yapılabilmektedir. En çok şunu diyebiliriz, A ülkesinde B-C tarihleri arasında eğitimin kişilerin gelir seviyelerine etkisi D kadardır. 2000’li yılların başında yapılan bir çalışma 2020’lerde eğitim ile ilgili karar vermek noktasında olan bir kişiye ancak eğitimin etkisi aynı kalacaksa bir bilgidir, ki çoğunlukla değişen hayat şartları içinde eğitimin etkisi de değişecektir. Rasyonel karar vermek için bu da yeterli olmaz, benzer şekilde tecrübenin gelire etkisi bulunup eğitimin etkisiyle karşılaştırılmalıdır. Özetle rasyonellik için ilk olarak **tam bilgiye** (full information) ihtiyacımız var. Marketten herhangi bir ürün alırken bile, gıda güvenliği, katkı maddeleri, şikâyet edilebilirlik gibi konularda tam bilgiye sahip olmadığımız ortadayken, özellikle gelecekle ilgili konularda karar verirken tam bilgiye sahip olma varsayımı gerçekliğini iyice yitirmektedir.

Rasyonellik için ikinci olarak **‘daimi bilinç veya farkındalık haline’ (cognition)** ihtiyacımız var. İktisatçılar karar vericileri devamlı alternatifleri düşünen ve onların arasından bir seçim yapan olarak karakterize etmektedir. Ayrıca, rasyonel davranabilmek için insanın devamlı sadece aklıyla mantığıyla hareket etmesi gerekir. Fakat insanın his ve hevesleri, hayali, ruhu vb. birçok latifeleri mevcuttur ve duygularımız karar süreçlerinde rasyonel olmayan şekillerde etkili olabilmektedir.¹²

Rasyonel davranmak çok fazla boyutu olmayan kararlar için sadece mantık kuralları çerçevesinde hareket etmek iken, birçok alternatifin olduğu konularda matematiksel optimizasyonu gerektirmektedir. Bundan dolayı, rasyonellik için bir diğer gereklilik hatasız **“hesap yapabilirlik” (full computationalability)**

12 Daniel Kahneman, Jack Knetsch & Richard Thaler, Anomalies: The endowment effect, loss aversion, and status quo bias, 1991, *Journal of Economic Perspectives*, s.193-206.

tır. Geleceğe dair belirsizliklerin olduğu kararlar için kullanılan ‘beklenen fayda modelinde’ ihtimallerin de hesaba dahil edilmesi gerektiği düşünülünce, hesaplama yapmak iyice karmaşıklaşır. Yani, tam bilgiye sahip olsak bile, herkesin zekâ kapasitesinin ve belki matematik eğitiminin aynı oranda olmamasından dolayı gerekli hesaplamalar yapılamayabilir.

Herbert Simon tarafından ortaya atılan alternatif bir tanıma göre, insanlardan tam rasyonelliğe uygun davranışlar beklenemez ama ‘sınırlı rasyonellik’ten (bounded rationality) bahsedilebilir. Sınırlı rasyonellik, rasyoneliteyi düşünme kapasitemizin, ulaşabileceğimiz bilginin ve zamanımızın kısıtlı olmasından dolayı sınırlar çizer.¹³Bu bir bakıma, psikolojide öne çıkan ‘insanlar prensip olarak rasyoneldir ama uygulamada hataya düşmektedirler’¹⁴görüşüne de uygundur.

Bir diğer rasyonellik tanımı da Gerd Gigerenzer tarafından ortaya atılan ‘ekolojik rasyonellik’¹⁵ tir. Bu tanıma göre rasyonellik mantıksal tutarlılıktan ziyade daha az zihinsel kaynak kullanarak hızlı, doğru tahmin etme ile ölçülmektedir. Freni patlamış ve size doğru gelmekte olan bir araba gördüğünüzde matematiksel olarak hangi açıdan arabanıza çarpacağını veya arabanıza çarparsa ne kadar zarar vereceğini hesaplamak veya arabanın çarpmasından ‘optimal’ olarak nasıl kaçabileceğinizi hesaplamak pek de rasyonel bir davranış olmayabilir. Bunun yerine, az bilgi sahibi olduğunuz, çok büyük belirsizlikler barındıran ve hesap yapılabilirliği kısıtlı *karmaşık* ortamlarda kullanılabilir bir kısa yol daha çok işinizi görecektir.^{16,17} Eldeki tüm bilgileri kullanmadığından ve maksimizasyon yapmadığından dolayı RST’ye göre rasyonel olmayan kısa yolları kullanma davranışı ekolojik rasyonellik yaklaşımına RST’den daha da ‘rasyonel’dir. Çünkü bir kısa yol eğer bazı ortamlarda başarılı sonuçlar veriyorsa, karar vericilerin o ortamlarda muhtemelen fayda maksimizasyonu yerine o kısa yolu kullanmalarını daha akla yatkındır. Ayrıca, RST’nin rasyonellik tanımına göre kararlar içinde bulunulan durumdan/bağlamdan bağımsız olması gerekirken, ekolojik rasyonellik karar verme stratejilerinin değişik çevresel durumlara göre değişmesi gerektiğini söyler. Bundan dolayı ‘ekolojik rasyonellik’ RST’nin normatif geçerliliğine meydan oku-

13 Herbert A. Simon, *Models of bounded rationality*, 1982, Cambridge, MIT Press.

14 Philip Johnson-Laird & Ruth M. Byrne, *Models and deductive rationality*, düzenleyen Ken I. Manktelow & David E. Over, *Rationality: Psychological and philosophical perspectives* içinde, 1993, Florence, Taylor & Frances/Routledge, s.177-210

15 Deneysel iktisadın piyasa mekanizmalarını çalışan İktisat alanında Nobel alan Vernon Smith’de kendi yaklaşımını ‘ekolojik rasyonelite’ olarak adlandırmaktadır. (bakınız Vernon Smith, Constructivist and ecological rationality in Economics, 2003, *American Economic Review*, s.46-508.) Aradaki farklılıklar için bakınız: Kyu Sang Lee, Three ways of linking laboratory endeavors to the realm of policies, 2011, *European Journal of the History of Economic Thought*, s.755-776.

16 Gerd Gigerenzer, *Rationality for mortals: How people cope with uncertainty*, 2008, New York, Oxford University Press

17 Gerd Gigerenzer & Daniel G. Goldstein, Reasoning the fast and frugal way: Models of Bounded Rationality, 1996, *Psychological Review*, s.650-669.

maktadır.¹⁸

Bir sonraki bölümde rasyonellik yaklaşımlarının hangisinin insanı gerçekçi olarak tanımlamaya daha yakın olduğunu anlamak için davranışsal iktisat alanındaki bazı bulguları inceleyeceğiz.

Davranışsal iktisat alanındaki bazı bulgular

Bu kısımda rasyonel insan varsayımını ciddi olarak sarsan bilimsel bulgulardan ‘çerçeve etkisi’, ‘tuzak etkisi’, ‘kesinlik etkisi’ ve ‘zarardan kaçınma’dan bahsedilecektir.

Çerçeve etkisi

İnsanın her zaman rasyonel olmadığına bir delil ‘çerçeve etkisi’ (framing effect) denebilir. Çerçeve etkisi, seçimlerin sunulmuş şeklinin insanların kararını etkileyebildiğini göstermektedir. Yani aynı bilgileri içeren 2 cümlede, pozitif veya negatif yönlerini ön plana çıkarmak seçilme oranlarını farklılaştırabilmektedir. Bu konuda en bilindik çalışma Tversky & Kahneman’ın riskliliğin nasıl bir çerçeve etkisi oluşturduğunu gösteren çalışmasıdır.¹⁹ Bu çalışmada, 2 grup insanla yürütülmüştür. 1. gruba soru şu şekilde yöneltilmiştir.

Varsayalım ki, Amerika’ya Asya’dan gelen daha önce görülmemiş bir hastalığın 600 kişiyi öldüreceği tahmin ediliyor. Bu hastalıkla mücadele için 2 farklı program uygulanabilir. Farz edelim ki, titizlikle yapılan bilimler araştırmalar sonucu bu 2 programın sonuçlarının şöyle olacağı tahmin edilmektedir: Eğer A programı uygulanırsa, 200 kişi kurtulacaktır. Eğer B programı seçilirse, 1/3 ihtimalle 600 kişi kurtarılacak, 2/3 ihtimalle de hiç kimse kurtarılamayacaktır. Bu 2 programdan hangisinin uygulanmasını istersiniz?

Bu soruya birçok insan riskten kaçınır şekilde cevap vermiştir. Kesin olarak 200 kişiyi kurtarma opsiyonu, ortalamada aynı sayıda insanı kurtaracak fakat riskli opsiyona göre daha cazip bulunmuştur. 2. gruba yine aynı Asya’dan gelen bir hastalıktan bahsedilmiş. Fakat hastalıkla mücadele etmek için kullanılacak programlar farklı sunulmuştur. Şöyle ki:

Eğer C programı uygulanırsa, 400 kişi ölecektir. Eğer D programı uygulanırsa 1/3 ihtimalle hiç kimse ölmeyecek, 2/3 ihtimalle 600 kişi ölecektir. Bunlardan hangisinin uygulanmasını istersiniz?

Bu soruda insanların çoğu risk alır bir seçim yapmıştır. Kesin olarak 400 kişinin ölümü, 2/3 ihtimalle 600 kişinin ölümünden daha az kabul edilebilir görülmüştür. 1. ve 2. gruba sunulan seçimler aslında birbiri ile özdeştir, sadece sunumları farklıdır. 1. gruba kurtarılabilecek kişilerden bahsedilirken, 2. gruba ölecek

18 Wade D. Hands, Normative ecological rationality: normative rationality in the fast-and-frugal-heuristics research program, 2014, *Journal of Economic Methodology*, s.396-410

19 Amos Tversky & Daniel Kahneman, The framing of decisions and the psychology of choice, 1981, *Science*, s.453-458.

veya kaybedilecek kişilerden bahsedilmektedir. Bu tercihlerin aslında ortak bir değer yargısından kaynaklandığı ileri sürülür. Bu davranış da kazanç içeren kararlarda insanların riskten kaçınması, zararın veya kayıpların olacağı durumlarda risk alması olarak ifade edilir. Bu önemli bulgudan sonra birçok çalışma sunuluşa bağlı olarak seçimlerin tersine çevrileceği tahminini test etmiştir. Birçok çalışma seçimin konusu negatif veya zarar olarak değil de pozitif veya kar olarak sunulduğunda duruma göre seçimlerin daha az risk alma yönünde tersine çevrildiği veya kaydığı gözlemlenmiştir.²⁰ Benzer şekilde, bir malın farklı özelliklerinin önplana çıkarılmasıyla seçimler manipüle edilebilmektedir. Örneğin, aynı et “%75 yağsız” ve “%25 yağlı” etiketlenmiş, %75 yağsız etiketi gören insanlar %25 yağlı etiketi gören insanlara kıyasla eti daha kaliteli ve daha az yağlı olarak değerlendirmişlerdir.²¹

Tuzak etkisi

RST'nin dayanaklarından birisi kişilerin belirli ve sabit tercihleri olduğu varsayımdır. Fakat gerçek hayatta seçimler sabit tercihler yerine genellikle sunulan alternatiflere göre şekillenmektedir. Buna literatürde tuzak etkisi (decoy effect) veya asimetrik olarak elenmiş seçim denilmektedir.²² İlginç bir şekilde, insanların iki opsiyon arasındaki tercihleri, opsiyonlardan birine benzer fakat daha az çekici bir opsiyon eklenmesiyle değişmektedir. Örneğin, Simonson & Tversky'nin 6 Amerikan doları ile Cross marka bir tükenmez kalem arasındaki tercihleri incelediği çalışmalarına yakından bakılabilir.²³ Cross Amerika'da sık tükenmez kalemleri ile bilinen bir markadır. Bir grup insana Cross tükenmez kalem ile 6 Amerikan dolarından hangisini tercih ettiği sorulduğunda, katılımcıların %36'sı Cross tükenmez kalemi tercih etmiştir. Bunun ardından, diğer bir grup insana Cross tükenmez kalem, 6 Amerikan doları ve daha kötü bir tükenmez kalem arasından seçim yapmaları istenmiştir. Daha kötü bir tükenmez kalem derken ya daha pahalı veya daha düşük kalite bir tükenmez kalemin seçim listesine eklenmesi kastedilmektedir. Bu 'kötü' kalemin eklenmesi Cross tükenmez kalem opsiyonunun çekiciliğini artırmıştır. Buna mukabil, %46 katılımcı Cross tükenmez kalemi seçmiştir. Halbuki RST'ye göre, Cross tükenmez kalem ve 6 Amerikan doları arasındaki seçimler 'kötü' tükenmez kalem eklenmesinden bağımsız olmalıdır.

20 Bu çalışmalar ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Irwin P. Levin, Sandra Schneider and Gary J. Gaeth, All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects, 1988, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, s.149-188.

21 Irwin P. Levin and Gary J. Gaeth, How Consumers are Affected by the Framing of Attribute Information Before and After Consuming the Product, 1988, *Journal of Consumer Research*, s.374-378.

22 I.J. Bateman, A. Munro & G.L. Poe, Decoy effects in choice experiments and contingent valuation: Asymmetric dominance, 2008, *Land Economics*, s.115-127.

23 Itamar Simonson & Amos Tversky, Choice in context, Tradeoff contrast and extremeness aversion, 1992, *Journal of Marketing Research*, s.281-295.

Kesinlik etkisi

Kesinlik etkisi ile kast edilen sadece ihtimal dâhilinde olan sonuçların, kesin olan sonuçlara göre daha az tercih edilmesidir. RST'ye göre %0 ihtimalden %5 ihtimale geçiş ile %5'ten %10'a geçiş arasında bir fark bulunmaması gerekir. Fakat insanların bir ödülü kazanma ihtimallerinin %0'dan %5'e çıkmasını, %5'ten %10'a çıkmasına göre daha cazip bulduklarını gösteren çalışmalar vardır.²⁴ Bu durum ilk olarak Maurice Allais adlı Fransız ekonomist tarafından ortaya atılmıştır. Kahneman ve Tversky²⁵ çalışmasından alınan aşağıdaki örnek Allais paradoksunun biraz modifiye edilmiş bir versiyonudur.

Problem 1: A ile B'den birini seçiniz

A: 0.33 ihtimalle 2,500 TL²⁶   B: %100 2400 TL kazanmak

0.66 ihtimalle 2,400 TL

0.01 ihtimalle 0 TL

Problem 2: C ile D'den birini seçiniz

C: 0.33 ihtimalle 2,500 TL   D: 0.34 ihtimalle 2,400 TL kazanmak

0.67 ihtimalle 0 TL

0.66 ihtimalle 0 TL kazanmak

Bu çalışmanın sonuçlarına göre, katılımcıların %82'si A ile B arasından B'yi seçerken, %83'ü C ile D arasından D'yi seçmişlerdir. Halbuki C ve D alternatifleri 0.66 ihtimalle 2400 TL kazanma opsiyonunun A ve B alternatiflerinden çıkarılmasıyla elde edilmiştir. RST teorisine göre, ve $u(0)=0$ varsayımıyla, insanların B'yi seçmesi şu demektir: $u(2,400) > 0.33u(2,500) + 0.66u(2,400)$ veya $0.34u(2,400) > 0.33u(2,500)$. Fakat D'yi seçmesi de $0.34u(2,400) < 0.33u(2,500)$ anlamına gelmektedir. Bu iki eşitsizlik ise aynı anda tutamaz. Bu sonuçlara göre, kesin kazançtan (B şıkkı) sadece bir ihtimalle kazanca (D şıkkı) dönüşüm, her ikisi de ihtimal içeren opsiyonlar arası dönüşüme (A'dan C'ye dönüşüm) göre daha büyük olarak algılandığına işaret etmektedir. Bu da ihtimalleri insanın linear olarak değerlendirilmediği veya insanın kesinliğe ekstra bir değer atfettiği sonucunu göstermektedir. Aynı şekilde insanların küçük ihtimalleri olduklarından daha büyük gördüğünü gösteren bulgular vardır.²⁷

24 Amos Tversky & Daniel Kahneman, The framing of decisions and the psychology of choice, 1981, *Science*, s.453-458.

25 Daniel Kahneman & Amos Tversky, Prospect theory: An analysis of decision under risk, 1979, *Econometrica*, s.263-291.

26 Çalışmanın orijinalinde İsrail para birimi şekeldir, biz okuyucunun zihnini yormamak için TL kullandık.

27 Amos Tversky & Daniel Kahneman, The framing of decisions and the psychology of choice, 1981, *Science*, s.453-458.

Zarardan kaçınma

İnsanlar bir miktar para kaybetmenin oluşturduğu negatif etkiyi, aynı miktardaki kazancın verdiği pozitif etkiye göre daha büyük görmektedir. Hatta zarar etmenin verdiği acının kazanmanın verdiği lezzetten 2 kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Tversky ve Kahneman'ın sonuçlarına göre katılımcılar %80'i kesin olarak 3000 TL kazanmayı %80 ihtimalle 4000 TL kazanmaya tercih etmişlerdir.²⁸ Fakat, katılımcıların %92'si 3000 TL'yi kesin olarak kaybetmektense %80 ihtimalle 4000 TL kaybetmeyi tercih etmişlerdir. Yine katılımcıların %86'sı %90 ihtimalle 3000 TL kazanmayı, %45 ihtimalle 6000 TL kazanmaya göre daha cazip bulunurken, katılımcıların %92'si %45 ihtimalle 6000 TL kaybetmeyi, %90 ihtimalle 3000 TL kaybetmeye tercih etmiştir.

Göğüs kanserini erken tespit edebilmek için yapılması gereken muayene ile ilgili bir çalışmada aynı minvalde sonuçlar bulunmuştur. Bu çalışmaya göre kadınlar muayene edilmemenin negatif sonuçları gösterildiğinde muayene edilmenin pozitif sonuçları gösterildiği duruma göre muayeneye daha fazla yakınlık göstermişlerdir.²⁹ Muayenenin pozitif etkilerinden bahseden örnek bir cümle şöyledir: *“Araştırmalar muayene olan kadınların tümörü erken ve daha tedavi edilebilir safhalarda yakalayabildiğini göstermektedir”*. Muayene olmamanın negatif etkilerinden bahseden örnek bir cümle de şöyledir: *“Araştırmalar muayene olmayan kadınların tümörü erken ve daha tedavi edilebilir safhalarda yakalayabilme ihtimalinin daha düşük olduğunu göstermektedir.”* Bu çalışma insanlar üzerinde negatif etkilerden bahseden cümlelerin pozitif etkilerden bahseden cümleye göre daha güçlü etkileri olduğunu tespit etmiştir. Diğer bir ifadeyle, insanlar kâra göre zarardan daha çok etkilenmektedirler.

Yukarıda bahsedilen bulgular göstermektedir ki, insanlar hesap yapabilirliklerindeki, bilgilerindeki ve yaratılıştan gelen diğer sınırlılıklarından dolayı RST'nin tahminlerine uyamamaktadır. Kişinin önyargılarının devreye girdiğini ve tutarsız karar verdiğini gösteren bu bulgular RST tanımlamasına göre insanın aslında her zaman rasyonel davranmadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgulara göre akıl özellikle bilim dünyasında oturtulduğu tahtından yavaş yavaş inmektedir. Bu durumda şu soru ortaya çıkmaktadır: Aklın insan mahiyetindeki hakiki yeri nedir? Bundan sonraki kısımda bu soruya cevap aramak için insanı hem maddi hem manevi yönüyle değerlendirdiğinden dolayı, dini kaynaklara yönümüzü çevirmek gerektiğini düşünüyoruz.

---

28 Amos Tversky & Daniel Kahneman, Judgment under uncertainty: Heuristics and biases, 1974, *Science*, s.1124-1131.

29 Beth E. Meyerowitz & Shelly Chaiken, The effect of message framing on breast self-examination attitudes, intentions, and behavior, 1987, *Journal of Personality and Social Psychology*, s.500-510.

Risale-i Nur perspektifinden Akıl

Kuran-ı Kerim'in emirlerinde teklif-i malâyutak olmayacağına³⁰ yani kişinin güç yetiremeyeceği bir şeyi yapmakla mükellef kılınmayacağına göre ve müteaddid yerlerde 'akletmez misiniz'³¹ buyurulduğuna göre, bu bizi aklediyor muyuz ya da akletmek ne demek diye düşündürmelidir. Bu noktada, Resul-i Ekrem (asm)'a çok ibadet eden bir adamdan bahsedildiğinde aklını sorması, "akıllıdır" dediklerinde "iyi, sevabı umulur" buyurması, "aklı yok" dediklerinde "kıymeti yok" buyurması da dikkat çekicidir.³² Ayrıca, İmam Gazali'ye göre de akıl bütün saadetlerin esasıdır.³³ Risale-i Nur ise "Kur'an gitse, kâinat divâne olacak ve küre-i arz aklını kaybedecek"³⁴ diyerek Kuran'ı kâinatın akli olarak tasvir etmiştir. Bunların hepsi aklın ne olup olmadığını iyi kavramamız gerektiği ile ilgili mesajlar taşımaktadır. Bu bölümde aklın mahiyetini, çalışma düsturlarını, çıktılarını ve aklın iptal olduğu durumları Risale-i Nur'dan incelemeye çalışacağız.

Aklın mahiyeti

Mükemmel bir saray ve muntazam bir şehir suretinde yaratılan insanın mahiyetinde bulunan ve Risale-i Nur'a göre 'Mürşid-i Rabbani' de olabilen akıl kıymetli, inkişaf edebilir ama aynı zamanda sınırlı bir alettir.

Risale-i Nur akli şuurdan ve histen süzölmüş, şuurun bir özeti³⁵ ve insanın en kıymetli cihazı olarak vasıflandırmıştır.^{36,37} Bunun sebebi olarak da hakikatin bütün inceliklerine nüfuz edebilir bir mahiyette yaratılmasını gösterir. Buradan anlaşılmaktadır ki, her cihazda olduğu gibi, akıl da bozulabilmekte ve herkes onu kendi amaçları doğrultusunda kullanabilmektedir. Diğer bir çıkarım da firmı telefon yerine kullanamayacağımız gibi, akli da ancak yaratılış gayesine ve sınırlarına uygun olarak kullanırsak istenen sonucu vereceğidir.

Risale-i Nur kuvve-i akliyenin tefrit, vasat, ifrat olarak üç mertebesinden bahseder.³⁸ Aklın tefrit mertebesine gabâvet veya ahmaklık denilmektedir. Bu mertebedeki bir şahsın hiçbir şeyden haberi olmaz hatta kendisine lazım olan çok şeyleri bilmediğinden bahsedilir. İfrat mertebesi cerbeze olarak adlandırılmıştır ki, buna demagoji de denir. Bu mertebedeki insanın özelliği doğruyu yanlış gös-

30 Çünkü Bakara/286'da "Allah hiçbir nefse gücünün yeteceğinden fazla yük yüklemez" buyurulmuştur.

31 Saffat/138, Mu'minun/80, En'am/32

32 İmam Gazali, 10. Kitap-2. Beyan-Gururdan Kurtuluş, *İhya-u Ulum'id-Din* içinde, 1992, İstanbul, Huzur Yayınları, s. 873

33 İmam Gazali, 10. Kitap-2. Beyan-Gururdan Kurtuluş, *İhya-u Ulumi'd-Din* içinde, 1992, İstanbul, Huzur Yayınları, s. 872

34 Said Nursi, 10. Söz, *Sözler* içinde, s.164 <http://erisale.com/#content.tr.1.164>

35 Said Nursi, 10. Söz, *Sözler* içinde, s.164 <http://erisale.com/#content.tr.1.164>

36 Said Nursi, 6. Söz, *Sözler* içinde, s.54, <http://erisale.com/#content.tr.1.54>

37 Said Nursi, 2. Şua, *Şualar* içinde, s.38 <http://erisale.com/#content.tr.4.38>

38 Said Nursi, *İşârâtü'l-I'câz*, s.46, <http://erisale.com/#content.tr.6.46>

terecek veya yanlışlığı doğru gösterecek kadar aldatıcı bir zekaya sahip olmasıdır. Aklın vasat mertebesi ise ‘hikmet’ olarak adlandırılmıştır ki, bu mertebedeki bir insan hakkı hak bilir, imtisal eder; yani hakka uyar ve bätılı bätıl bilir, içtinap eder yani ondan kaçınır

Risale-i Nur aklın inkişaf edebilirliğinden de bahseder. Bunun için ilk delilimiz insandaki üç kuvveden biri olan kuvve-i akliyyeye fitraten bir had tayin edilmediğinin belirtilmesidir.³⁹ Yani insan aklın tefrit mertebesi olan gabavette de olabilir veya aklın ifrat mertebesi olan cerbezeye de gidebilir. Ayrıca, Risale-i Nur’a göre insan ahir ömrüne kadar öğrenmeye yani aklını inkişaf ettirmeye muhtaçtır.⁴⁰ Çünkü hayvanlar adeta başka bir âlemde hayatlarını idame etmek için gerekli kanunları öğrenmiş olarak dünyaya gelirken insanın en çok muhtaç olduğu yürümek ve konuşmak gibi fiilleri ancak iki senede öğrenebildiği nazara verilir.

Risale-i Nur’a göre aklın inkişaf etmesini sağlayacak ilk ve belki de en önemli basamak akli kalple beraber çalıştırmaktır. Çünkü aklın nurunun kalpten geldiği nazara verilmiştir.⁴¹ Ayrıca, kalbin daire-i hayatının geniş olduğu belirtilmektedir.⁴² Bundan dolayı, akıl kalbin göstermesiyle görürse, kendi başına gidemeyeceği yerlere gidebilir.⁴³ Mesela; nasıl ki elimiz yetişmediği halde gözümüz ile Venüs gezegenini görüp ondan istifade edebiliriz. Akıl da kalb ile beraber çalıştığında kalbin o çok geniş dairesini zaman zaman kendi dairesi gibi anlar. Buna uygun olarak, bir cihette kalbi temsil eden Reşha mesleği safiyet esasına dayandığından, akli esas alan bilgi ile ilerlemeyi düstur edinen Katre mesleğine göre hakikate daha kolay vasıl olabildiğinden de bahsedilir.⁴⁴ Reşha mesleğindeki öğrenme kişinin gözünden ve kulağından giren verileri kalbindeki iman nuruyla birleştirerek hakikate ulaşmasıdır. Bundan dolayı, fitraten verilen safiyetinin bozmamış insanların, daha fazla tahsil görmüş insanlara nisbetle, çok daha isabetli düşünebildiklerine de rastlanır. Buna en güzel örnek Peygamberimizdir (asm). Şunu belirtmekte fayda var ki, gayr-i müslimlerin akıllarını iman nuruyla beslemedikleri halde akıllarının inkişafı bundan sonra bahsedilen düsturlara kuvvetle imtisal etmelerindedir.

Aklın inkişafında derin düşünmek demek olan tefekkürün rolünden bahsedebiliriz. Risale-i Nur Kuran-ı Kerim’in⁴⁵ ve Peygamberimizin (asm)⁴⁶ tefekkür etmeyi tavsiye ettiğinden bahseder.⁴⁷ Risale-i Nur mesleğinin esaslarından biri

39 Said Nursi, *İşârâtü'l-İ'câz*, s.46, <http://erisale.com/#content.tr.6.46>

40 Said Nursi, 23. Söz, *Sözler* içinde s.423, <http://erisale.com/#content.tr.1.423>

41 Said Nursi, Lemeat, *Sözler* içinde, s. 958, <http://erisale.com/#content.tr.1.958>

42 Said Nursi, 3. Lem’a, *Lem’alar* içinde, s.43, <http://erisale.com/#content.tr.3.43>

43 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.562, <http://erisale.com/#content.tr.2.562>

44 Said Nursi, 24. Söz, *Sözler* içinde, s.455, <http://erisale.com/#content.tr.1.455>

45 Örnek olarak Bakara-219 “Tâ ki tefekkür edin.”; Nahl-44 “Tâ ki tefekkür etsinler.” Rum -8 “Onlar kendi üzerlerindeki İllâhî san’at mucizelerini hiç düşünmezler mi? “ ayetleri verilebilir.

46 “Bir saat tefekkür, bir sene nafîle ibadetten daha hayırlıdır.” (İmam Gazâlî, *Kitâbu’t-Tefekkür, İhyâ-u Ulûmi’d-Dîn* içinde, s.409)

47 Said Nursi, 29. Lem’a, *Lem’alar* içinde, s. 477, <http://erisale.com/#content.tr.3.477>

tefekkür olarak ortaya konmuş ve bunun da Cenab-ı Allah'ın 'Hakîm' ismine bak-tığı belirtilmiştir.⁴⁸ Ayrıca, aklın hakîmiyetin tecellileriyle gıdasını alacağından bahsedilir.⁴⁹ Bunlar bizi, Risale-i Nur'a göre aklın inkişafında önemli bir unsurun tefekkür etmek olduğu sonucuna götürür.

İnsan aklının inkişafı için önemli bir araç toplumsal hayat olabilir. Risale-i Nur ancak toplum hayatının yardımıyla aklın asli vazifesi olan menfaatleri celp ve zararlardan sakındırma vazifesini yapabileceğinden bahseder.⁵⁰ Çünkü insan diğer insanlardan da öğrenir, onların hatalarından ibret alabilir veya güzel olan ve maddi manevi başarılarına vesile olan yönlerini örnek alabilir, böylece kendi hata yapma maliyetine katlanmadan zarardan korunmayı faydaya ulaşmayı öğrenebilir.

Zamanın da aklın inkişafında oynadığı bir rol vardır. Risale-i Nur'da 'telâ-huk-u efkâr' olarak tabir edilen insanlığın binlerce yıldır ortak düşünce ve tecrü-belerinin birikiminden dolayı bu zamanın çocuklarının çok net bildikleri şeyler İbn-i Sina gibi bir dahi için meçhul olabilmektedir.⁵¹ İbn-i Sina bu zamandaki birçok ilim erbabı ile kıyas edilse onlardan zekâ noktasında üstün geleceği söylen-mekte fakat onu bilgi noktasında geri bıraktıranın yaşadığı zamanın noksanıyeti olarak adlandırılmaktadır.

Bir insanın aklının nasıl inkişaf edeceği bir bakıma yaşadığı toplumun fertleri arasında o zamanda rağbet gören şeylerle de alakalıdır. Yani, insanların kabiliyet-lerinin inkişaf etmesi için toplum bir zemin oluşturuyor diyebiliriz. Toplum aynı zamanda insanın nefsi arzularının tatmin edilmesine yönelik olarak 'aklın inkişaf ettirmesinde' de rol oynayabilir. Buna bir örnek olarak, Risale-i Nur'a göre asrı-mızın insanları arasında en çok konuşulan konular siyaset, ve ekonomik meseleler olduğu için bu asrın insanların Cenab-ı Hak'ın rızasını kelimadan çıkarmak demek olan içtihad kabiliyetlerinin inkişaf edemediğinden bahsetmesi düşünüle-bilir.⁵² Hatta bu asırda içtihad etmenin zorluluğu ile ilgili şu kıyas çok dikkat çeki-cidir: “*Şu zamanda birisi; dört yaşında Kur'an'ı hıfzedip, âlimlerle mübahase eden Süfyan İbn-i Uyeyne olan bir müçtehidin zekâsında bulunsa, Süfyan'ın içtihadı kazandığı zamana nisbeten, on defa daha fazla zamana muhtaçtır. Süfyan, on senede içtihadı tahsil etmiş ise, şu adam yüz seneye muhtaçtır ki tahsil edebilsin*”.⁵³

Risale-i Nur'da aklın inkişafına vesile olacak bir vurgunun da 'ittifak' etmek ve dolayısıyla 'istişare etmek' üzerinde olduğunu söylenebilir. Risale-i Nur arala-rında hakiki ve samimi ittifak olan ferdlere birbirinin gözleri görebilir ve birbirinin kulakları ile de işitebilir olarak tasvir eder. Eğer on kişi gerçek manasıyla ittifak

48 Said Nursi, 1. Şua, *Şualar* içinde, s. 872, <http://erisale.com/#content.tr.4.872>

49 Said Nursi, 29. Lem'adan 2. Bab, *Şualar* içinde, s.921, <http://erisale.com/#content.tr.4.921>

50 Said Nursi, 23. Söz, *Sözler* içinde, s.423, <http://erisale.com/#content.tr.1.423>

51 Said Nursi, *Muhakemat*, s.27, <http://erisale.com/#content.tr.13.27>

52 Said Nursi, 27. Söz, *Sözler* içinde, s.647, <http://erisale.com/#content.tr.1.647>

53 Said Nursi, 27. Söz, *Sözler* içinde, s.648, <http://erisale.com/#content.tr.1.648>

etse, her birinin yirmi gözle bakan, on akılla düşünebilen bir şahsı manevinin kuvvetine sahip olacağından bahseder.⁵⁴ Bu da kişinin aklının on katı kadar inkişaf etmesi demektir. Bir araya gelen fertlerin beraberce hakkı aramaları demek olan istişare ise insanı sadece ‘ortak akıl’ ile ulaşılabilecek yüksek neticelere götürebilir.⁵⁵ Allah’ın müminlere⁵⁶ ve Peygamberimiz (asm)’a emri⁵⁷ ve Peygamberimiz (asm)’ın sünneti⁵⁸ olan istişareye Risale-i Nur’un da gerek şahsılar arasındaki istişareye gerek toplumsal istişareye ehemmiyet verdiği görülür.⁵⁹

Aklın inkişaf etmesi bazı şartlar altındaki müspet bir rekabet veya ihtilaftan da olabilir. Risale-i Nur hak namına olan fakat metotta farklılaşan fikirlerin çarpışmasından ve düşüncelerin ihtilafından barika-i hakikat çıkabileceğini belirtir.⁶⁰ Buna uygun bir mana atmamacının serçeye musallat olmasının serçenin istidadın inkişafına vesile olduğunun belirtilmesidir.⁶¹ Şunu belirtmekte fayda var ki, rekabet ile aklın inkişafı elbette ittifak edenlerin aklının inkişafına göre daha cüz’idir.

Akıl kıymetli olmakla beraber sınırlı da bir alettir. Risale-i Nur’da aklın insana yol göstericiliği ile ilgili ‘nur’ tabiri, vicdanın veya kalbin insana yol göstericiliği ile ilgili ise ‘ziya’ tabiri kullanılmaktadır.^{62,63} Fakat nur ziyanın ancak yansması, bir tecellisidir. Yani, akılla elde edilebilecek bilgiler perdelidir. Bunun tamamlayan bir açıklamada, aklın kullanılmasıyla insanın varabileceği en son nokta ‘Kamer’ olarak tasvir edilmektedir.⁶⁴ Hâlbuki ‘Kamer’ kendi zatında ışıksız, ruhsuz bir şeydir ancak ‘Şems’ten aldığı ışığı yansıtır. Burada ‘Kamer’ ile temsil edilen hakikatin bir merhalesi, mertebesi iken Şems ile temsil edilen hakikatin kendisidir.

Aklın sınırlılığına bir delil de kalp ile beslenmeyen aklın ulaşabileceği bilginin sadece gözle görülen şeylerden ibaret olması ve gözün ise maneviyata kör olması düşünülebilir.⁶⁵ Buna uygun olarak, tek başına kaldığında aklın sınırlılığından do-

54 Said Nursi, 21. Lem’a, *Lem’alar* içinde, s. 270, <http://erisale.com/#content.tr.3.270>

55 İstışarenin beklenen faydayı verebilmesinin başka bir çalışmada ele alınması gereken bir takım şartları vardır.

56 Şûrâ/38: Onların aralarındaki işleri istişare iledir.

57 Âl-i İmrân/159: İşlerinde onlarla istişare et.

58 Ebû Hureyre şöyle demiştir: “Ben Rasûlullah’tan daha çok, istişare eden kimse görmedim.” (Tirmizi, Cihad, 35)

59 Örneğin, Risale-i Nur Cumhuriyet kavramını toplumsal bir meşveret, istişare olarak takdim etmektedir (bakınız Said Nursi, *Divan-ı Harb-i Örfî, İlk Dönem Eserleri* içinde, s.415, <http://erisale.com/#content.tr.15.415>). Asya kıtasının kalkınması için şuraya yani meşverete yani devletlerarası ortak akıla gerek olduğunu söyler (bakınız: Said Nursi, *Hutbe-i Şâmiye, İlk Dönem Eserleri* içinde, s.559, <http://erisale.com/#content.tr.15.559>,

60 Said Nursi, 22. Mektup, *Mektubat* içinde, s.380, <http://erisale.com/#content.tr.2.380>

61 Said Nursi, 18. Söz, *Sözler* içinde, s.315, <http://erisale.com/#content.tr.1.315>

62 Said Nursi, Münazarat, *İlk Dönem Eserleri* içinde, s.508, <http://erisale.com/#content.tr.15.508>

63 Said Nursi, Lemeat, *Sözler* içinde s.958 <http://erisale.com/#content.tr.1.958>

64 Said Nursi, 24. Söz, *Sözler* içinde, s.454, <http://erisale.com/#content.tr.1.454>

65 Said Nursi, Hakikat Çekirdekleri, *Mektubat* içinde, s.670, <http://erisale.com/#content.tr.2.670>

layı hayatın anlam kazanması için elzem olan ahireti, Kuran-ı Kerim'in hakikatlerini veya Miracın idrak edemeyeceğinden bahsedilir.^{66,67} İbn-i Sina gibi bir dahi bile ahirete iman ederiz fakat akıl bu yolda gidemez demiştir.⁶⁸

Akıl sınırlılığına bir diğer delil, bazen küçük bir emareye, bir şüpheye, kat'i bir delil gibi de yapışabilmesidir.⁶⁹ Bu da insanı yanlış yollara sevk edebilir. Hatta Risale-i Nur'a göre akıl eğer tek başına kalsa insanı sürekli taciz eden bir alete inkılap eder.^{70,71,72} Akıl geçmiş ve gelecekle alakadar olmasından dolayı geçmişte olmuş üzüntü verici hadisleri ve gelecekte olabilecek ürkütücü senaryoları sürekli insana getirir. Hâlbuki geçmiş ve gelecek elemler hâlihazırda yoktur. Risale-i Nur'a göre insan aynı zamanda aciz de olduğundan bu yükleri kaldıramaz. Bundan dolayı, kişinin aklın tazibinden kurtulmak için aklı maddeten devre dışı bırakan sarhoş etmeye yaklaşır.⁷³

Aklın çalışma düsturları

Risale-i Nur aklın çalışmasında dört temel esastan bahseder. Birincisi, akıl zahiri hasselerden giren verileri birleştirmesi, yani delil toplayarak çalışmasıdır. İkincisi, hesaplayarak hareket etmesidir. Üçüncüsü, sadece hazır zamandan değil, geçmiş ve gelecekle de alakadar olarak çalışmasıdır. Dördüncüsü, aklın çalışabilmesi için hikmetlerle beslenmesi gerekir.

Risale-i Nur'a göre akıl delille çalışır. İlk olarak, 'Aklın şe'ni burhan üzerine gitmektir'⁷⁴ ifadesi bunun en açık göstergesidir. İkincisi, kalbe göre aklın daha az bir alanı ihata edebileceğinden⁷⁵ çünkü ancak delil ayağıyla gidebileceğinden bahsedilir.^{76,77} Bunu destekler bir parçada, aklın nurunun funun-u medeniye olduğu ifade edilmektedir.⁷⁸ Benzer şekilde, aklın esas ittihaz edildiği istikbalde aklın bürhanlarına dayanan Kuran'ın hükmedeceği nazara verilir.⁷⁹

66 Said Nursi, 25. Söz, *Sözler* içinde, s.517, <http://erisale.com/#content.tr.1.517>

67 Said Nursi, 31. Söz, *Sözler* içinde, s.778, <http://erisale.com/#content.tr.1.778>

68 İmam-Gazâlî, *el-İktisâdî'l-İktisâd*, s.210-213

69 Said Nursi, 2. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s.32, <http://erisale.com/#content.tr.3.32>

70 Said Nursi, 6. Söz, *Sözler* içinde, s.54, <http://erisale.com/#content.tr.1.54>

71 Said Nursi, 10. Söz, *Sözler* içinde, s.135, <http://erisale.com/#content.tr.1.135>

72 Said Nursi, 2. Şua, *Şualar* içinde, s.38 <http://erisale.com/#content.tr.4.38>

73 Said Nursi, 6. Söz, *Sözler* içinde, s.54, <http://erisale.com/#content.tr.1.54>

74 Said Nursi, *Muhakemat*, s.90, <http://erisale.com/#content.tr.13.90>

75 Bununla beraber akıl tüm daire-i imkândaki tüm kâinatı da tefekkür edebileceğini de işler.(bakınız: Said Nursi, *Mesnevi-i Nuriye*, s.162 <http://erisale.com/#content.tr.5.162>, ve s.124 <http://erisale.com/#content.tr.5.124>). Kalp ise 'ayine-i Samed' olmak itibarıyla daire-i imkânı geçebilen bir mahiyette yaratıldığından, akıl kalbe göre ihatası daha dardır denilmektedir.

76 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.562, <http://erisale.com/#content.tr.2.562>

77 Said Nursi, 3. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s. 40, <http://erisale.com/#content.tr.3.40>

78 Said Nursi, *Münazarat, İlk Dönem Eserleri* içinde, s.508, <http://erisale.com/#content.tr.15.508>

79 Said Nursi, *Hutbe-i Şâmiye, İlk Dönem Eserleri* içinde, s.540, <http://erisale.com/#content.tr.15.540>

Aklın delille çalışıyor olması ‘delil’ ne demek sorusunu da beraberinde getirmektedir. Kuran-ı Kerim’deki ‘afaki ve enfüsi ayetlerimiz’ ifadesine dış ve iç âlemdeki deliller manası verilmektedir.⁸⁰ Risale-i Nur’daki “*Gözün gözbebeği de, balarısı gibi, bütün kâinat safhalarında menkuş gül ve çiçek gibi delillerinden, burhanlarından alacağı ibret, fikret, ünsiyet gibi usare ve şıralarından*”⁸¹ ifadesi ile dış âlemdeki mahlûkat aslında zaten ayet veya delil olarak nitelendirilmektedir. Fakat bu görülen şeylerin ulum halinde mi kalacağı yoksa abesiyete mi inkılap edeceğinin insanın kalbi durumuyla ya da enenin vaziyetiyle alakalı olduğu nazara verilir.⁸² Aynı şekilde, Risale-i Nur’da iman ‘şeffaf’ bir gözlük olarak nitelendirilmiştir.⁸³ Diğer bir ifadeyle, kainatın verdiği mesajı iman gözlüğüyle, olduğu gibi anlayabilirsek, aklımızı çalışma düstürlarına uygun kullanmış oluruz.

Risale-i Nur’a göre aklın neyin delilini toplayacağı ise kalp tarafından belirlenmektedir. Bu ‘*Nur-u akıl kalpten gelir*’⁸⁴ ifadesinden ve kalbin efkârının yansıdığı yer olarak dimağın⁸⁵ işaret edilmesinden çıkarılabilir. Ayrıca, kalp değişken bir mahiyette olduğu için, akılda kalbe bağlı çalıştığından akıl kalp arasındaki yol kah gökte, kah minarenin dibinde kah minarenin şerefesinde olarak inişli çıkışlı olarak tasvir edilmiştir.⁸⁶ Benzer şekilde, aklın bazen bir katre suda boğulabileceği ve bazen de tüm kainatı akıl odasında misafir edebileceğinden bahsedilir.⁸⁷ Bunlar aklın neyi arayacağını devamlı kalbin durumuna bağlı olarak değiştirene işaret eder.

Risale-i Nur aklın tartarak yani hesaplayarak hareket etme özelliğini de nazara verir. Birkaç alternatifin olduğu bir konuda karar alırken, alternatiflerin faydaları ve maliyetleri arasında hesap yapmamız gerekir. Risale-i Nur’da menfaatleri veya faydaları çekmenin kuvve-i sheviye, zararları veya maliyetleri uzaklaştırmanın kuvve-i gadabiye ve bunlar arasında hangisinin üstün geldiğini hesaplamak yani fayda ve zararı birbirinden temyiz etmenin kuvve-i akliyeyenin görevi olduğu belirtilmiştir.⁸⁸ Buradan anladığımız, kuvve-i sheviyenin istekleri ile kuvve-i gadabiyenin zararı defetme gayretleri arasında mukayese yapan yani bir bakıma fayda-maliyet hesabını yapmakla görevli olan akıldır. Ayrıca, “*ittiba-ı sünnetin maddî ve manevî fevâidi tâdad edilirken, akıl açılan kapılardan içeriye giriyor*”⁸⁹ ifadesi de aklın faydayı gözettiği sonucuna götürür. Buna ek olarak, Abdullah ibni Ömer (ra)’in çarşı içinde kırk paranın hesabını yapması kemâl-i akıldan gelmiş bir

80 Fussilet/53 Diyanet İşleri Başkanlığı mealine bakınız.

81 Said Nursi, *İşârâtü'l-İcâz*, s.107, <http://erisale.com/#content.tr.6.107>

82 Said Nursi, 30. Söz, *Sözler* içinde, s.728, <http://erisale.com/#content.tr.1.728>

83 Said Nursi, 29. Lem’adan 2. Bab, *Şualar* içinde, s.914, <http://erisale.com/#content.tr.4.914>

84 Said Nursi, Lemeat, *Sözler* içinde, s. 958, <http://erisale.com/#content.tr.1.958>

85 Said Nursi, *İşârâtü'l-İcâz*, s.116, <http://erisale.com/#content.tr.6.116>

86 Said Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, s.102, <http://erisale.com/#content.tr.5.102>

87 Said Nursi, *Mesnevî-i Nuriye*, s.124, <http://erisale.com/#content.tr.5.124>

88 Said Nursi, *İşarat-ül İcâz*, s.46, <http://erisale.com/#content.tr.6.46>

89 Said Nursi, *Barla Lahikası*, s.249, <http://erisale.com/#content.tr.8.249>

halet olarak tasvir edilmiştir.⁹⁰ Benzer şekilde, kişi eğer hesap yapabiliyor ve bir insan kazanç ihtimali 1000'de 1 olan dünya hayatına yarı malını vermeyi kabul ediyorsa, kazanç ihtimali %99 olan hayat-ı ebediye 24'ten 1 malını vermelidir. Bundan dolayı, ebedi hayat için gerekli olan namaz için 24 saatten 1 saatin ayrılması hilaf-ı akıl olarak tasvir edilmiştir.⁹¹

Risale-i Nur'a göre aklın çalışma düsturlarından biri de geçmiş ve gelecekle alakadar olmasıdır. Hayvanlardan farklı olarak, geçmiş ve gelecek hâlihazırda yok iken akıl sayesinde insanda var hükmüne geçmiş.⁹² Kuran-ı Kerim'de geçmişte yaşayan peygamberlerin tebliğine ve kavimlerinin akıbetine geniş yer verilmektedir. Risale-i Nur bu bahislerde gayenin zihni o zamana götürerek o olaylardan ders çıkarttırmak olarak bahseder.⁹³ Buna göre, akıl delilleri sadece hazır günden değil geçmiş ve gelecekte de toplayabilecek bir mahiyette yaratılmıştır.

Risale-i Nur akıl ile elde edilen ilmin yedi ilim mertebesinde⁹⁴ üçüncüde olduğunu ifade eder. Tahayyül ve tasavvur basamaklarını geçen veriler, akla gelir. Risale-i Nur'da tahayyül düzeyindeki iş gören vehmin çok devam ettiğinde hakikate inkılap edeceğinden bahseder.⁹⁵ Benzer şekilde “*tâ o zayıf münasebet, senin dikkatinle kuvvet peyda etmesin. Zira, teessür gösterdikçe, ehemmiyet verdikçe, senin o zayıf tahatturun melekeye döner*”⁹⁶ ifadesi de aklın çalışmasında tekrarın önemine işaret ediyor. Bunlar aklın delil toplayarak çalışmasına ve bazen küçük bir şüpheye delil muamelesi yapabileceği ifadeleriyle de uyumludur. Bundan dolayı, Risale-i Nur'da batılı tasvir etmenin safi zihinleri yoldan çıkarabileceğinden bahsedilir.⁹⁷

Risale-i Nur'a göre akıl kâinat kitabında yazılan sonsuz hikmetlerden beslenerek çalışır. Buna uygun olarak, hikmetleri okumanın bir şartı olan zahiri sebep sonuç ilişkilerini keşfedebilecek özellikte yaratıldığından bahsedilir.⁹⁸ Ayrıca, yaratılış süreçlerindeki inceliklerin, güzelliklerin, faydaların farkına varması akıl için bir lezzet olduğundan söz edilir.⁹⁹ Zaten iman eden etmeyen herkes gerek laboratuvarlarda gerek kendi gözüyle kâinattaki güzellikleri, birbiriyle uyum içinde çalışmayı görmektedir. Risale-i Nur'da aklın en iyi kavrayabileceği alanın eşyanın göz ile görünen yönü olduğu ifade edilmiş ve en küçük hadimi olarak görme du-

90 Said Nursi, 19. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s.246, <http://erisale.com/#content.tr.3.246>

91 Said Nursi, 4. Söz, *Sözler* içinde, s.48, <http://erisale.com/#content.tr.1.48>

92 Said Nursi, 24. Söz, *Sözler* içinde, s.486, <http://erisale.com/#content.tr.1.486>

93 Said Nursi, *İşârâtü'l-İcâz*, s.344, <http://erisale.com/#content.tr.6.344>

94 Bu mertebeler sırasıyla tahayyül, tasavvur, taakkul, tasdik, izan, iltizam, itikad olarak belirtilmiştir.

95 Said Nursi, 25. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s.348, <http://erisale.com/#content.tr.3.348>

96 Said Nursi, 21. Söz, *Sözler* içinde, s.370, <http://erisale.com/#content.tr.1.370>

97 Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, s. 853, <http://erisale.com/#content.tr.14.853>

98 Said Nursi, Hutbe-i Şâmiye, *İlk Dönem Eserleri* içinde, s.547, <http://erisale.com/#content.tr.15.547>

99 Said Nursi, 29. Lem'adan 2. Bab, *Şualar* içinde, s.921, <http://erisale.com/#content.tr.4.921>

yusu sayılmıştır.¹⁰⁰ Eğer kalpten akla Allah'a ve ahirete iman nurları gelmiyorsa, akıl ancak bir yere kadar çalışır. Hâlbuki elma midenin açlık ihtiyacını giderdiği gibi, üzerindeki hikmetler de eğer doğru okunursa aklın manaya olan ihtiyaçlarını giderebilir. Elmanın faydalarını, ağaca mucizevi olarak takılışını, ağacın şuursuz olmakla birlikte şuurkarane davranarak insanın ağzına ve midesine uygun olarak elmanın oluşumu akla şu soruları getirebilir: Kim gönderdi? Neden gönderdi? Neden bu mevsimde gönderdi?¹⁰¹ Kişi bu sorulara cevap veremediğinde ise akıllı ancak bir noktaya kadar beslenmiş oluyor. Bir bakıma diyor ki, bu elma güzel faydalı ama rastlantısal olarak güzel, bir manası bir neticesi yok. Benzer bir şekilde, hastalıklara çare bulmak için insan vücudunu araştıran insanların aklına şu sorunun gelmesi büyük ihtimaldir: 'İnsan niye hasta olur, niye ihtiyarlar?' Hastalığın ahirete bakan yönü keşfedilemediğinde hastalık manasız, savaşılmaması gereken bir düşman gibi düşünülmektedir. Halbuki hastalıkların herkesin her an gidebileceği ahiret alemini bize hatırlatmak ve o aleme hazırlanmamızı teşvik etmek, insanı günahlardan arındırmak gibi hikmetleri olduğunu öğrendiğimizde¹⁰² nefis razı olmasa da akıl hastalıktan bile beslenmiş olur. Bu hikmetlerin görülmesi ve akla gıda olması ise ancak Allah'a ve ahirete iman ile mümkün olmaktadır.

Aklın Çıktıları

Bir önceki bölümde akıl cihazının girdilerinin kalpten gelen nur ve dış alem-den gelen veriler olduğundan bahsedildiğinden bu bölümde akıl cihazının ürettiklerini inceleyeceğiz. Risale-i Nur'a göre aklın çıktıları bitaraf bilgi ve bazen de şüphelerdir.

Risale-i Nur akıl ile elde edilen ilmin özelliği olarak 'bitaraf' olmasından söz eder.¹⁰³ İnsana en fazla bu yoldan gidersen böyle böyle sonuçları olur, öbür yoldan gidersen böyle böyle sonuçları olur diyebilir. Bu demektir ki, akılla ulaşılan bir sonuç hüküm veya seçim bildirmez. Ancak dimağdaki bir sonraki mertebe olan tasdik mertebesinde bir tarafı seçmeye meyil söz konusudur. Tasdikten sonra izan ve iltizam mertebeleri de aşılarak itikad mertebesine gelinirse ancak bundan salabet çıkar ki bir insanın sarsılmaz inancı; katî olarak bir şeye inanması ancak bu mertebededir.

Aklın zahiri sebep sonuç ilişkileri inceleyip yaratılış süreçlerindeki faydaları ortaya çıkardığında bunların bir manayı ifade etmek için olduğunu idrak edebilirse, bir diğer ifade ile güzelliklerin onları Yaratan ile arasındaki bağı kurabilirse kâi-

100 Said Nursi, *Muhakemat*, s.90, <http://erisale.com/#content.tr.13.90>

101 Ali Çetinkaya & Abdülmecid Demirci, Akıl Hakimiyetin Tecellileri ile Gıdasını Alır, (25.04.2016) Ankara. <http://dostfm.com/songs/hikmet-arayislari-252016--04-akil-hakimiyetin-tecellileri-ile-gidasini-alir/>

102 Hastalar Risalesi (25. Lem'a) baştanbaşa hastalığın hikmetlerini anlatarak, akla hastalığı düşman olarak değil de okunması gereken bir sayfa olarak göstermektedir.

103 Said Nursi, *Lemeat, Sözler* içinde, s.959, <http://erisale.com/#content.tr.1.959>

nattaki gözlemlediği şeyler marifetullah olur. Eğer bu bağı kuramazsa, kâinattan edindiği malumat Risale-i Nur'da odun yığını olarak tasvir edilmiştir.¹⁰⁴ İmkanat dünyasında olduğumuzdan ve akıl da tarafsız olduğundan Allah'a iman ve ahirete iman bağlantıları kurulamazsa aklın çıktısı çoğunlukla vehim ve vesvese olur. Bunun ifadesini şu kısımda çok net görebiliyoruz: “*Fakat meşhur bir münevver-ül akıl denilen kalbsiz bir fâsık feylesof ise; gökte bir kıvrıklı yıldız görse, yerde titrer. “Acaba bu serseri yıldız Arzımıza çarpmasın mı?” der; evhama düşer.*”¹⁰⁵

Kalbin akli besliyor oluşunun yanı sıra akıl da kalbe hizmet etmelidir. Risale-i Nur, özellikle imanî meselelerle alakalı ilmin akıl midesine girdikten sonra ruh, kalp, nefis ve diğer latifelerin ondan hissedar olmaları gerektiğini nazara verir.¹⁰⁶ Ayrıca, felsefe ve hikmetle meşgul olanların dine hizmet ettikleri vakitlerde insanlığın mutluluğa erdiğinden bahseder.¹⁰⁷ Buradan çıkarıyoruz ki, aklın çıktılarını tercih yapan irade, kalp ve diğer latifeler için ise girdi olabilmektedir.

Aklın iptal olduğu durumlar

Risale-i Nur'da akli perdeleyecek, onun fayda ile zararı ayırt fonksiyonunu sağlıklı olarak yerine getirmesine mani olacak şeyler olarak maddi sarhoş ediciler, manevi sarhoş ediciler ve hislerin baskın gelmesi sayılmıştır.

Akli iptal eden en bilindik durum maddeten sarhoşluk halidir. Sarhoş bir insan yapıp ettiklerini ölçüp tartamaz, muhakeme edemez. Zaten İslamiyet'in alkollü içkileri veya uyuşturucuları yasaklamasının^{108,109} bir hikmeti de akli geçici bir süre devre dışı bırakmasıdır. Risale-i Nur'dan 2. Sözdeki temsilde ölümü ve olayları anlamlandıramayan, ‘gülmeyi ağlamak, terhisatı soymak tevehhüm eden’ adam kendini işretten yani içkili eğlencelerden ‘divane’ olarak nitelemiştir.¹¹⁰

Sadece maddi sarhoşluk verenler değil, insanın muhakeme etmesine mani olan şeylerin tamamı akli iptal eder. Bu manada, Risale-i Nur akli devre dışı bırakan ‘manevi müskirlerden’ de bahseder. Bunlar, siyaset ile alude olmak, şöhret kazanmaya çalışmak, bir nevi milliyetçilik, doğruyu yanlış yanlış doğru gösterecek kadar aldatıcı olan bir kısım fikir akımlarını takip, sınırı aşan eğlenceler, gurur, benlik veya ‘geçim derdi’ kılıfında meşguliyet olarak sıralanmıştır.¹¹¹

Risale-i Nur'a göre siyasi olayları aşırı derecede takip etmek insanı bir nevi sarhoş eder çünkü asıl vazifelerin unutulmasına veya aksamasına neden olabil-

104 Said Nursi, *Barla Lahikası*, s.116, <http://erisale.com/#content.tr.8.116>

105 Said Nursi, 3. Söz, *Sözler* içinde, s.45, <http://erisale.com/#content.tr.1.45>

106 Said Nursi, 26. Mektup, *Mektubat* içinde, s.463, <http://erisale.com/#content.tr.2.463>

107 Said Nursi, 30. Söz, *Sözler* içinde, s.729, <http://erisale.com/#content.tr.1.729>

108 Maide/90.

109 “Sarhoşluk veren her içki haramdır.” (Buhâri, Vudû, 71; Edeb, 80).

110 Said Nursi, 2. Söz, *Sözler* içinde, s.42, <http://erisale.com/#content.tr.1.42>

111 Said Nursi, Nur'un İlk Kapısı, *İlk Dönem Eserleri* içinde, s.38, <http://erisale.com/#content.tr.15.38>

mektedir.¹¹² Burada insanın en büyük ve ehemmiyetli ve daimi vazifesi kalp ve mide dairesinde olarak bahsedilir. Bununla beraber, insanın memleketi ile ilgili vazifeleri ara sıra ve geçici olarak bulunacağından da bahsedilir. Örnek olarak, sadece seçim gününde çok az bir süre harcanarak oy kullanmak düşünülebilir. Fakat birçok insan, siyaset dairesinin cazibedarlığından dolayı, siyasi bir görevi olmamasına rağmen, siyasi olayları yakinen takip etmektedir. Hâlbuki kişinin kullanacağı oyun seçim sonucuna marjinal etkisi 0'a yakın iken, herhangi bir inisiyatif kullanma yetkisi olmayan insanların siyaset dairesindeki olayları takip etmelerinin pratikte bir faydası olmadığı gibi çok önemli işlerinin de aksaması sonucunu doğurması muhtemeldir. Risale-i Nur 'aklı olan kişinin' siyasetle meşguli-yete harcayacağı zamanı ve enerjisi, imanını tahkiki hale getirmek için harcaması gerektiğini ifade eder.¹¹³

Siyasetin insanı tarafgirliğe sevk ettiğinden dolayı da akli iptal ettiğini söylenebilir. Tarafgirlik hissi bir cümle işittiğinde cümlenin haklı ya da haksızlığına değil kimin söylediğine baktırır. Eğer kendi tarafgiri söylemiş ise, kendi sözü gibi sahip çıkar; muhalifi söylemiş ise, içeriğine bakmadan muhalefet eder. Risale-i Nur, tarafgirliğin ise aklen muhakemeyi hiç hesaba almadığının delili olarak, tarafgir olan kişinin taraftar olduğu cereyanın kusurunu görmemek, zulmüne rıza göstermek ve belki de alkışlamak davranışlarını gösterdiğinden bahseder.¹¹⁴ Bunun en çarpıcı ifadesi şudur: “*Bu garazkârâne tarafgirlik neticesi olarak gördüm ki, mütedeyyin bir ehl-i ilim, fikr-i siyasîsine muhalif bir âlim-i salihî, tekfir derecesinde tezyif etti. Ve kendi fikrinde olan bir münafığı, hürmetkârâne medhetti. İşte, siyasetin bu fena neticelerinden ürktüm, أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالسَّيِّئَةِ dedim, o zamandan beri hayat-ı siyasîyeden çekildim.*”¹¹⁵ Gurur ve benliğin akli iptal etmesi de tarafgirlik hislerini harekete geçirmesiyledir.¹¹⁶

Sadece kimin söylediğine bakarak bir sözü reddetmek akıllıca olmadığı gibi, sadece kimin söylediğine bakılarak bir sözü kabul etmek de akıllıca değildir. Büyük bir şahsın sözlerini delilsiz olarak kabul etmek demek olan ‘kaziye-i makbule’ Risale-i Nur’a göre delil yerine geçmez.¹¹⁷ O yüzden delille çalışan aklın düsturları haricindedir. Çünkü toplumda saygı gören bir insanın sözlerine delil muamelesi yapmak, insanı muhakeme yapmamaya, adeta otomatik davranmaya sevk etmesi kuvvetle muhtemeldir. Mesela bir gruba veya cemiyete dâhil olan kişi sadece kendisine gelen emirler dairesinde hareket ediyor ise, o kişi aklını kullanmıyor ve bir başka akla tabi oluyor denebilir. Fakat akıl sadece kimin söylediğine değil, içeriğe de bakmayı iktiza eder. Kişinin başka bir akla tabi olmasında aşırı

112 Said Nursi, 11. Şua, *Şualar* içinde, s.269, <http://erisale.com/#content.tr.4.269>

113 Said Nursi, 11. Şua, *Şualar* içinde, <http://erisale.com/#content.tr.4.269>

114 Said Nursi, *Kastamonu Lahikası*, s.187, <http://erisale.com/#content.tr.9.187>

115 Said Nursi, 22. Mektup, *Mektubat* içinde, s. 380, <http://erisale.com/#content.tr.2.380>

116 Said Nursi, *Emirdağ Lahikası*, s.260, <http://erisale.com/#content.tr.10.260>

117 Said Nursi, *Emirdağ Lahikası*, s.127, <http://erisale.com/#content.tr.10.127>

muhabbet hisleri de rol oynayabilir. Çünkü Risale-i Nur'a göre muhabbet gözü kusuruzgörmez.¹¹⁸

Tanınmak bilinmek ve takdir edilmek isteği demek olan şöhret hırsı da akli devre dışı bırakabilecek hislerden biridir. Dikkatli düşünüldüğünde, diğer insanların kişi hakkında ne düşündüklerinin, nasıl tanıdıklarının veya takdir edip etmemelerinin kişinin gerçek durumuna tesiri olmadığı aşikârdır. Buna rağmen, Risale-i Nur'da insanların şöhret sahibi olmak veya şöhretini korumak saikiyle, insanın riyakârane halklara görünmek ve nazar-ı âmmede mevki sahibi olmaya yani gerçekte olmayan vasıflara sahipmiş gibi davranmaya başlamasından ve bütün hayatını bu gaye uğruna tüketebilmesinden söz edilir.¹¹⁹ Hâlbuki şöhret sahibi olsa bile bu kabir kapısına kadardır. Şöhret hırsıyla hareket etmek ancak aklın devre dışı kalmasıyla mümkündür çünkü gelecekte yani kabirden sonrasıyla alakadar olan ve bugününe de hakikatte hiçbir etkisi olmayan bir heves uğruna tüm ömür sermayesini tüketmeyi akıl kolay kolay kabul etmez. Buna uygun olarak, Risale-i Nur şöhreti afetli, dağdağalı, bela ve musibet, zehirli bir bal, insani insana köle yapanolaraktasvir eder.^{120,121,122}

Şöhretin insanı insana nasıl köle yaptığını anlamak için şöyle bir fikir deneyi yapalım. Geçmişte yoksullara çok maddi yardımda bulunan fakat bugün yardım edebilecek imkânı olmayan bir şahıs farz edelim. Aklen muhakeme ettiğinde, bugün yardım etmemesi gerektiği sonucuna ulaştığını varsayalım. Diğer insanların nazarındaki şöhretini korumak için bugün imkânı olmadığı halde yardım etmesi ise aklını şöhret hislerine feda etmesine bir örnektir. Bu da Risale-i Nur'daki tabirle insanın insana köle olmasıdır. Hâlbuki bir Müslüman için şöhret saikiyle yaptığı yardım, Cenab-ı Allah'ın rızasını kazanmak saikiyle yaptığı yardıma göre değeri çok düşüktür belki de hiç hükmündedir.¹²³ En kazançlıyı göstermek üzere tasarlanmış akıl ise, kişiye bunun en iyi seçim olmadığını haber verir. Burdan da diyebiliriz ki, şöhretperestlik saikiyle kişinin yaptığı yardım ancak aklının rağmıdır.

Şöhret için akli iptal etmenin belki de en zirvesinde olabilecek bir durum, Risale-i Nur'da belirtilen zayıf insanların muktedir görünmek için hakikati bilmelerine rağmen onun aleyhinde tavır almalarıdır. Bu durum şöyle örneklendirilmektedir: *Nasıl ki böyle şöhret divanelerinden birisi namazgâhu telvis etmiş, ta herkes ondan bahsetsin. Hattâ telvis edenden lânetle de bahsedilmiş de, şöhretperestlik da-*

118 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.634, <http://erisale.com/#content.tr.2.634>

119 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.587, <http://erisale.com/#content.tr.2.587>

120 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.587, <http://erisale.com/#content.tr.2.587>

121 Said Nursi, *Mesnevi-i Nuriye*, s.110, <http://erisale.com/#content.tr.5.110>

122 Said Nursi, 9. Mektup, *Mektubat* içinde, s.61, <http://erisale.com/#content.tr.2.61>

123 Burada "İbadetin ruhu, ihlâstır" ve "ihlâsla bir dirhem amel, ihlâssız batmanlarla amellere râcîh olduğu" ifadeleri hatırlanabilir. (bakınız: Said Nursi, *İşaratü'l İ'caz*, s.196, <http://erisale.com/#content.tr.6.196>; Said Nursi, 20. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s. 259, <http://erisale.com/#content.tr.3.259>

marı kendisine bu lânetli şöhreti hoş göstermiş diye darbimesel olmuş.¹²⁴

Sadece süfli zevk ve lezzetler değil, Allah'a ulaşmak için Peygamberimizin (asm) miracının gölgesinde^{125,126} mana âleminde yolculuk yapanlarda ulvi lezzetler de akli iptal edebilir. Bunlara örnek olarak sekir, istiğrak, kalbin keşfiyatını mutlak doğru kabul edilmesiyle düşülen iltibas ve şatahat halleri verilebilir. Risale-i Nur tarikata mensup olanların ekserisinde bir 'sekir' hali olduğundan ve aşk ehlinin çoğunda istiğrak yani kendinden geçme ve iltibas yani âlem-i misalin hükümlerini âlem-i şehadetin hükümleriyle birbirine karıştırma halininin olduğundan dolayı hakikate muhalif durumlara düşebileceklerini ifade eder.^{127,128,129} Risale-i Nur, dış dünyanın varlığını yok sayan veya herşey O'dur diyen Vahdet-ül Vücut mesleği ile ilgili olarak gerçekte öyle olmadığı halde öyle farz etmelerini aşkın sekrine ve o mesleğin gayet zevkli olmasına bağlamaktadır.^{130,131} Bu ise Kuran-ı Kerim'in emrettiği bir yol değildir. Çünkü bu hale giren zatlar 'şatahat' olarak adlandırılan Kuran-ı Kerim'in hükümlerine aykırı şeyler söyleyebilmektedir.¹³² Mesela, kalbine ilham olunan cüz'î mânâlara 'kelâmullah' diyebilmekte veya kendi 'Mehdi' veya Kutb-u Azam zannedebilmektedirler.

Yukarıda bahsedilenlerin dışındaki hisler de akli devreden çıkarabilir. Bu mada Risale-i Nur hislerin galip olduğu durumlarda aklın muhakemesini dinlemeyeceğini nazara verir.¹³³ Özellikle gençlik döneminde hissiyatın akla baskın geleceğinden, his ve heveslerin ise akıbeti hesaba katmayarak hareket ettiğinden bahsedilir.¹³⁴ Hatta insanın hevasına tabi olup hemen elde edebileceği hazır bir lezzeti, ileride çok büyük ödüllere tercih etmesi de hevanın akla baskın gelmesi olarak yorumlanır. İşte bunlardan dolayı, özellikle gençlik döneminde kişi Allah'a ve ahirete iman ettiği halde günah işleyebilmektedir. Az bir lezzete duyulan arzunun akla baskın gelmesine bir diğer örnek olarak, İktisat Risalesinde insanın

124 Said Nursi, Nur'un İlk Kapısı, *İlk Dönem Eserleri* içinde, s.129, <http://erisale.com/#content.tr.15.129>

125 Said Nursi, 31. Söz, *Sözler* içinde, s. 789, <http://erisale.com/#content.tr.1.789>

126 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s.627, <http://erisale.com/#content.tr.2.627>

127 Said Nursi, 14. Lem'a'nın 2. Makamı, *Sözler* içinde, s.37, <http://erisale.com/#content.tr.1.37>

128 Said Nursi, 18. Mektup, *Mektubat* içinde, s.119, <http://erisale.com/#content.tr.2.119>

129 Tarikat ehli Peygamberimizin (asm) miracının gölgesinde seyr-i süluk etmelerine rağmen, Risale-i Nur'a göre Peygamberimizin (asm) miracının ehli tarikatın düştüğü gibi vartaları yoktur çünkü miraç akrebiyet-i ilahiyeye bakmakta, velayetteki seyr-i sülukun kurbiyete bakmakta olduğunu belirtir. Akrebiyet kulun iradesiyle kazandığı bir hal olarak değil de Allah'ın ikramı olduğundan vartası olamaz fakat kurbiyet ise kulun Allah'dan uzaklığı nisbetinde çalışarak elde edebileceği bir mertebe olduğundan vartaları olabilmektedir. (bakınız: Said Nursi, 27. Söz, *Sözler* içinde, s.663, <http://erisale.com/#content.tr.1.663>)

130 Said Nursi, 9. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s.95, <http://erisale.com/#content.tr.3.95>

131 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s. 636, <http://erisale.com/#content.tr.2.636>

132 Said Nursi, 29. Mektup, *Mektubat* içinde, s. 632, <http://erisale.com/#content.tr.2.632>

133 Said Nursi, 13. Lem'a, *Lem'alar* içinde, s.142, <http://erisale.com/#content.tr.3.142>

134 Said Nursi, 13. Söz, *Sözler* içinde, s. 213, <http://erisale.com/#content.tr.1.213>

besleyici ve ucuz olan peynir yerine damakta bırakacağı yarım dakikalık lezzet için faydası az belki de zararı olabilen baklavayı tercih etmesi düşünülebilir.¹³⁵

Değerlendirme

Taklidin önplanda olduğu, ‘nakli’ esas olarak akla hak ettiği kıymeti vermeyen dini yorumlara bir tepki olarak aydınlanma felsefesi ile ortaya çıkan rasyonalizm akli esas olarak, her aklın sahip olmadığı vasıflara sahip olduğunu varsaymış ve bir bakıma aklın kutsanması sonucunu doğurmuştur. Sınırsız veya tam rasyonellik fikrini taşıyanlar farkında olarak veya olmayarak Cenab-ı Allah’a ait, sınırsız bilgi ve hesap yapabilirlik gibi sıfatları insana vermektedir. Hâlbuki Cenab-ı Allah ezeli iken insanın zamanı sınırlıdır. Cenab-ı Allah Âlim-i Mutlak iken, insanın bilgisi sınırlıdır. Cenab-ı Allah herşeyin birbiriyle münasebetini kader programı ile mükemmel şekilde hesaplamış iken, insan üç şeyi aynı anda hesaplayamamaktadır. İnsan akli bir belirsizlik perdesi arkasından ihtimalleri hesaplamakla meşgulken, Cenabı Allah için bir şeyin vücuda gelip gelmeyeceği kesin bir mahiyet taşır. Bu imkânsızlıkları farkedenden bazı bilim adamları da rasyonelliği herşeyi bilen ve herşeye gücü yeten varsayımlarından kurtarmak gerektiğini söylemişlerdir.¹³⁶ Risale-i Nur ise, tahkike ehemmiyet veren bir eser olarak, aklın sınırlılığını da kıymetini de vurgulamıştır. Bunun en güzel ifadesini şu şekilde görüyoruz: “Akıl ve nakil teâruz ettikleri vakitte, akıl asıl itibar ve nakil tevil olunur. Fakat o akıl, akıl olsa gerektir.”¹³⁷ Burada ‘nakil’ ile kastedilen elbette vahiy değil vahiyden bizim anladıklarımızdır. Ayrıca, ‘O akıl akıl olsa gerektir’ ifadesinde her aklın o vazifeyi yapamayacağını da bildirmektedir.

Rasyonelliği çürüten delillerden biri olan ‘çerçeve etkisi’, yani insanların bir sözün sunuluşundan etkileniyor oluşu, Risale-i Nur’da bahsedilen en güçlü ilimin ‘belagat’ yani söz söyleme sanatı olduğuna¹³⁸ bir delil niteliği taşımaktadır. Tuzak etkisi olarak adlandırılan insanın tercihlerinin alternatiflere bağlı olarak değişmesi aslında sabit bir değer yargısı olmadığına işaret etmektedir. Tuzak etkisini sağlık bağlamında düşünürsek, kişinin sağlığının değerini anlaması için ‘kötü’ alternatif olarak hastalığa ihtiyaç vardır diyebiliriz. Bu ifade Risale-i Nur’da belirtilen ‘her şey zıddıyla bilinir’¹³⁹ prensibiyle aynı hakikate işaret etmektedir. Risale-i Nur’da bahsi geçen aklın bazen küçük bir şüpheye kati bir delil gibi yapışmasının da, insanların özellikle küçük ihtimalleri olduğundan büyük görme davranışı ile aynı çerçevede düşünülebilir. Zarardan kaçınma davranışından dolayı Cehennem yaratılmasının belki de birçok insan için Cennet’in varlığından daha etkili olduğunu söyleyebiliriz. Buna uygun olarak, Risale-i Nur’da da insanın en büyük meselesinin Cehennemden kurtulmak olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁰

135 Said Nursi, 19. Lem’a, *Lem’alar* içinde, s.246, <http://erisale.com/#content.tr.3.246>

136 Gerd Gigerenzer, The adaptive toolbox, düzenleyen Gerd Gigerenzer, & Reinhard Selten, *Bounded Rationality: The adaptive Toolbox* içinde, 2001, Cambridge, MIT Press, s.3750-.

137 Said Nursi, *Muhakemat*, s.22, <http://erisale.com/#content.tr.13.22>

138 Said Nursi, 20. Söz, *Sözler* içinde, s. 357, <http://erisale.com/#content.tr.1.357>

139 Said Nursi, 25. Lem’a, *Lem’alar* içinde, s.335, <http://erisale.com/#content.tr.3.335>

140 Said Nursi, 11. Şua, *Şualar* içinde s.306, <http://erisale.com/#content.tr.4.306>

Peki, her zaman rasyonel olmamak istenmeyen sonuçları mı getirir? Bazen aklın ikinci plana bırakılması gereken noktalar olabilir. Mesela bir anne için bebeğinin ihtiyaçlarının karşılanmasında akli değil şefkati ön planda olabilir. Bu belki daha başarılı bir ekolojik rasyonelliktir. Ayrıca, rasyonel olmayan davranışların en az rasyonel davranışlar kadar başarılı olduğunu gösteren bulgular da mevcuttur.^{141,142}

Akıl sınırlı olmasına rağmen ve rasyonel olmamak her zaman kötü değilken, tek başına kalbin inkişafı ve aklın mizanlarının devreye sokulmaması hakikati keşfetmeye çok daha uygundur diyemiyoruz. Risale-i Nur'a göre kalp bir kumandan gibi akıl, ruh, sır ve nefis gibi letaif askerleriyle maksada yürümesi hakiki kemalat iken, kalbin akli bırakarak gitmesi ise çaresizlik neticesi olarak ifade edilmektedir.¹⁴³

Akıl hem gerekli hem sınırlı ise, hem bazı insanların akli yeterince inkişaf edemeyebilirse, akla gelebilecek bir soru da insanın hak ile batılı nasıl ayırt edeceğidir. Risale-i Nur bundan dolayı külli bir akla ihtiyaç olduğundan bahseder. Risale-i Nur'a göre o külli akıl da şeriattır yani Kuran-ı Kerim'in hükümleridir.¹⁴⁴

Sonuç

Genelde, akledebilme kabiliyetinin insanları hayvanlardan ayıran temel bir özellik olduğu düşünülür. Temel olarak aklını kullanan insan demek olan rasyonel insan çok istenen ama gerçekte de pek örtüşmeyen bir insan tanımı olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü son yıllarda yapılan çalışmalar rasyonel insan varsayımını çok ciddi sarsan bulgular ortaya koymuştur. Biz örnek olarak çerçeve etkisi, tuzak etkisi, kesinlik etkisi ve zarardan kaçınmayı ele almaya çalıştık. Çerçeve etkisine göre aynı iki opsiyonun sunulmuş şeklinin değiştirilmesiyle insanların ona rağbetinin değişmektedir. Fakat rasyonel insanın sunulmuş şeklinden etkilenmemesi gerekirdi. Tuzak etkisine göre, üçüncü kötü bir opsiyonun eklenmesinin ilk iki opsiyon arasındaki tercih oranlarını değiştirmektedir. Hâlbuki eğer RST'de varsayıldığı gibi olsaydı, insanların tercihlerinin sabit olması veya diğer bir alternatif eklenmesinin tercihleri değiştirmemesi gerekirdi. RST, ihtimalleri olduğu gibi hesaba katmakta iken, 'Kesinlik etkisini' gösteren çalışmalar insanların ihtimalleri linear olarak değerlendirmedeğini, özellikle kesinliğe ekstra bir değer atfettiğini göstermektedir. RST'ye göre fayda fonksiyonu nihai sonuçlarla tanımlanmakta iken, insanların sadece nihai sonuçlarla değil, o sonuca götüren zarara ve kâra

141 Jean Czerliski, Gerd Gigerenzer & Daniel Goldstein, How good are simple heuristics?, düzenleyen Gerd Gigerenzer & Peter Todd, *Simple Heuristics That Make Us Smart* içinde, 1999, New York, Oxford University Press, s. 97-118

142 Victor Demiguel, Lorenzo Garlappi & Raman Uppal, Optimal Versus Naive Diversification: How Inefficient is the 1/N Portfolio Strategy?, 2009, *Review of Financial Studies*, s.1915-1953.

143 Said Nursi, 27. Söz, *Sözler* içinde, s.667, <http://erisale.com/#content.tr.1.667>

144 Said Nursi, *İşârâtü'l-İcâz*, s.194, <http://erisale.com/#content.tr.6.194>

dikkat ettikleri gözlenmiştir. Hatta zararın aynı miktardaki kâra göre kişiyi daha çok etkilediği ettiği tespit edilmiştir.

Risale-i Nur'a göre, akıl insana verilmiş çok kıymetli bir cihaz iken, kalp ile beraber belki de vahyin yol göstericiliğinde kullanılmadığında insanın yolunu aydınlatacağına daha da karartabilir. Aklın girdisi kalpten gelen nur ve dış âlemde gelen veriler iken, çıktıları bitaraf bilgi ve bazen şüphelerdir. Buradan da diyebiliriz ki, her insan aklını kendi değer yargılarına göre kullanır. Tarafsız olduğu için de tercih yapma ya tek başıyla yeterli değildir. Akıllı insan kendine zarar ve menfaat veren şeyleri birbirinden ayırt edebilecek özellikte iken, insan zaman zaman akıl adeta yokmuş gibi de hareket edebilir. Çünkü insanın diğer latifeleri aklı devre dışı bırakabilir.

İnsanın günaha düşme meyli, aklın sınırlılığı ve rasyonel davranmadığımızı dair onca kanıt bizi şu soruya götürüyor: Peki nasıl aklımızı istikametli kullanabiliriz? Külli aklın ışığıyla aklını kullanarak; ki külli akıl Risale-i Nur'a göre Kuran-ı Kerimdir.